

Fissemanden og andre høsthjælpere

Af Svend Nielsen

Det ligger dybt i den menneskelige natur, at man gerne vil markere højdepunkterne i tilværelsen, og det gælder ikke alene engangsbegivenheder, men også en række stedse tilbagevendende begivenheder knyttet til religionen, til årets gang eller til forskellige arbejder. Det kan dreje sig om rent personlige eller om mere almene forhold, men i de fleste tilfælde er hovedsagen, at man markerer overgangen fra en tilstand til en anden, og ganske naturligt har man især følt sig foranlediget hertil, når en alvorlig situation eller en kritisk periode var vel overstået. Markeringen har som regel et festligt præg, og undertiden benytter man lejligheden til forskellige former for skæmt.

I Danmark, som i andre lande, hvor landbruget har spillet en afgørende rolle, er det gennem århundreder faldet naturligt at markere en række vigtige tidspunkter eller arbejder, omend mange af den slags højtideligheder nu er ved at forsvinde, efterhånden som den voksende industrialisering medfører ændrede livsformer.

Blandt de forskellige landbrugsarbejder har høsten altid været det vigtigste, idet det først og fremmest var høstresultatet, der var afgørende for bondens eksistens og levevilkår, og det er derfor naturligt, at der til høstarbejdet og navnlig til dets heldige afslutning har været knyttet mange forskellige skikke. Nogle af disse er temmelig ensartede over hele landet, mens andre varierer fra egn til egn. Til de sidstnævnte skikke hører anvendelsen af udklædte dukker i forbindelse med afslutningen af selve mejningen og eventuelt også ved hjemkøringen af det sidste læs.

En stor del af disse dukker anvendes kun på den ejendom, hvor man har lavet dem, og er blot en markering af, at man har afsluttet mejningen (evt. indkøringen). Andre dukker bæres over til en nabo, der er længere tilbage med arbejdet, og de indebærer således et drillende moment, hvorved de kommer til at fungere som hånedukker.

Jeg skal i det følgende søge at gøre nærmere rede for disse hånedukker – de såkaldte høsthjælpere – og deres anvendelse i Danmark.

Fissemanden hjælper til i kornmarken. Fotograferet i Hunderup i Sønderjylland 1933. Fot.: T. Tobiassen.

Grundlaget for denne redegørelse er en specialeopgave til magisterkonferens i Materiel Folkekultur, der blev udarbejdet 1964, og som hovedsagelig bygger på utrykt kildemateriale.

De tidligere forskere, der har behandlet høstskikke, har stort set kun nævnt hånedukker ganske perifert. Den første, der opfattede høsthjælperskikken som en selvstændig skik, var Ellekilde, der i en længere afhandling om skikke vedrørende sidste neg også behandlede høsthjælperskikken. Dog formåede han ikke at frigøre sig fra sine forgængeres tankespind og mere eller mindre fantasifulde teorier (1). I 1947 udkom Eskeröds banebrydende værk »Årets Åring«, hvori der anlægges et langt mere nøgternt synspunkt, ikke mindst med hensyn til hånefigurer, der dog i forhold til forfatterens emne var en ret underordnet detalje og derfor kun behandledes i et ganske kort afsnit (2).

Udover disse hovedværker blev en lang række ældre og nyere videnskabelige værker, artikler og kildesamlinger gennemgået, og det samme var tilfældet med et meget stort antal af andre bøger og artikler, især af topografisk og lokalhistorisk art, samt en lang række memoirer, men det samlede udbytte var meget magert.

Det utrykte materiale, der er benyttet, falder stort set i 3 grupper. Først og fremmest er hovedparten af de optegnelser vedrørende høst, der gennem

årene er indsamlet af NEU (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser) gennemgået. De fleste af disse er ret udførlige og giver gode muligheder for at udøve kildekritik. Resultatet blev 105 positive og en række negative belæg.

Dette materiale blev suppleret med en gennemgang af optegnelserne vedrørende høstskikke på DFS (Dansk Folkemindesamling). Disse er for en stor del ældre end NEU-materialet, men er til gengæld indsamlet ud fra andre principper og derfor mere kortfattede, ligesom det er vanskeligere at vurdere de enkelte optegnelseres kildeværdi. Ialt er der benyttet 139 DFS-belæg.

Endelig foretog jeg selv efter at have dannet mig et overblik over det foreliggende materiale en supplerende undersøgelse ved udsendelse af et særligt spørgeskema. Af tidsmæssige og økonomiske grunde kunne denne undersøgelse kun omfatte en del af landet, og ud fra de allerede indhøstede erfaringer valgtes Sønderjylland. Ialt gav denne undersøgelse 62 positive og nogle negative belæg.

Der er siden 1964 indkommet yderligere optegnelser både til NEU og til DFS, men det har ikke været muligt ved udarbejdelsen af denne artikel at medtage disse oplysninger, og de vil næppe heller kunne tilføre undersøgelsen afgørende nyt.

Som hjælpemiddel har jeg ved undersøgelsen benyttet en række udbredelseskort over skikken og dens enkelte elementer. De vigtigste af disse kort gengives her, da de i høj grad letter overblikket, men det må erindres, at selv om sådanne kort er et udmærket hjælpemiddel, så har de deres begrænsning. Da der kun kan bruges et begrænset antal signaturer, ligger der alene heri en forenkling, og det er ikke muligt ud fra kortene alene at vurdere de enkelte oplysningers kildeværdi, repræsentativitet og deres tidsmæssige relationer, ligesom en række ydre forhold såsom brugsstørrelser, bonitet, dyrkningsformer, bebyggelsesforhold o.s.v. heller ikke afspejles i kortene.

Beskrivelse af høsthjælper-skikken

For at give et indtryk af, hvorledes høsthjælperfiguren kunne være udformet, gengives her et uddrag af en optegnelse fra Holsted sogn:

»Hjælper til naboen, som ikke var bleven færdig med at høste sammen med andre, bestod i, at man lavede en træmand. Den var sammensat af to stykker lægter, den ene ca. 2–3 alen lang og den anden ca. 2 alen. Den korte stykke blev sømmet på den lange ca. 10 tommer fra øverste ende, dette skulle forestille arme. Derpå blev så hængt nogle ubrugelige klædningsstykker det blev udstoppet med halm. Hovedet blev også lavet af et stykke ubrugeligt [tøj] og udstoppet med halm. Derpå blev syet øjne, næse og mund med rødt garn. Han fik altid en hat på, enten en ubrugelig filt-hat eller en sommerhat, så fik han altid en skrivelse med som lød på hans dagløn og underhold, det var jo ikke småting han forlangte, men det

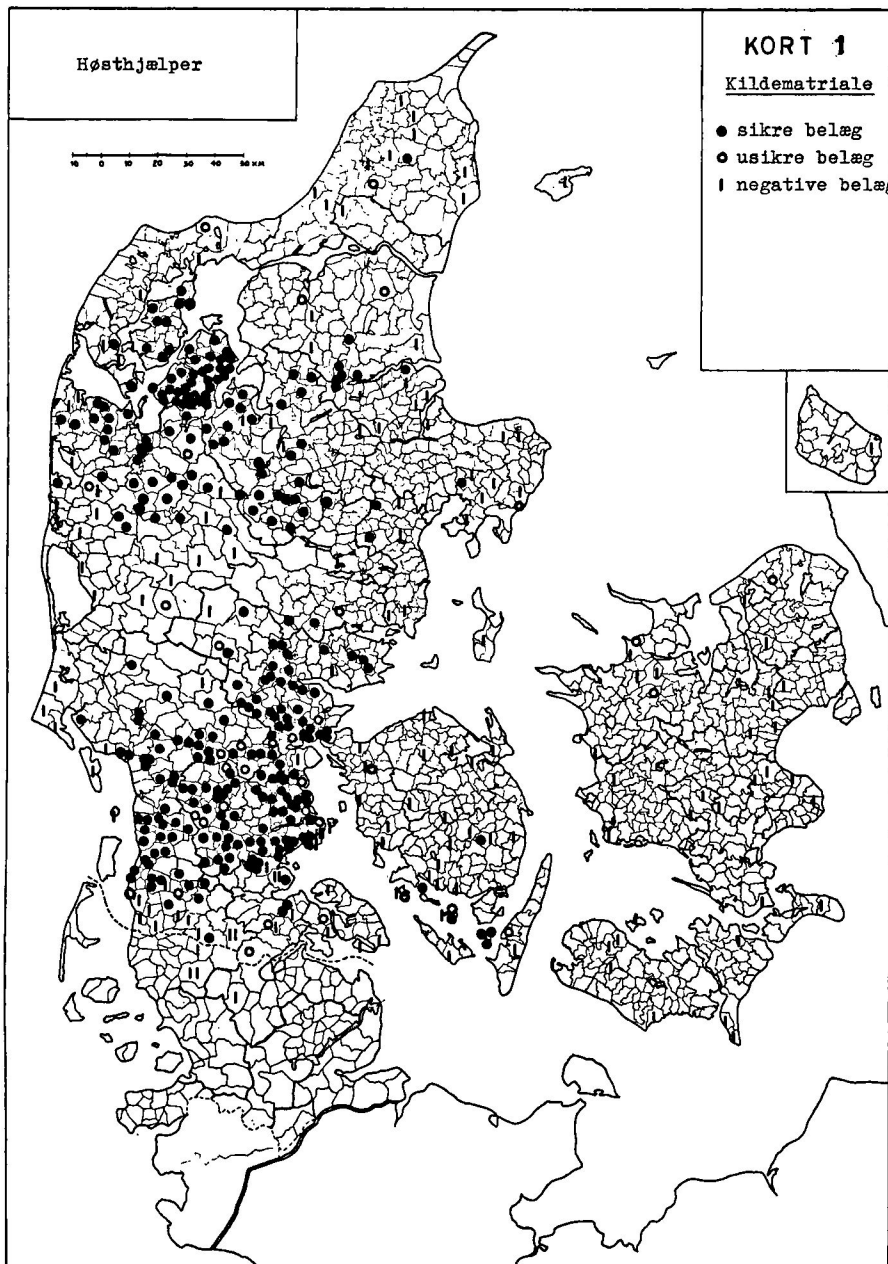
Høsthjælper

10 0 10 20 30 40 50 km

KORT 1

Kildemateriale

- sikre belæg
- usikre belæg
- | negative belæg

kunne variere noget eftersom brevskriveren kunne hitte på, men morgenmaden var i reglen ti spejlæg dertil stegt flæskeskiver og dramme (snaps) efter behag. De andre måltider skulle der serveres lige så overdådigt som om morgenen. Han blev gerne anbragt i den yderste ende af det uhøstede korn og helst i nærheden ved en befærdet vej. Det blev og påtalt, at han skulle have egnens kønneste pige til at binde kornet op. Han skulle også have den bedste seng og sove i, og den skulle anbringes i pigekammeret denne hjælper kaldte man Fissemand.«

Høsthjælperskikkens udbredelse fremgår af kort 1, og det mest iøjnefaldende er, at den praktisk talt kun kendes i Jylland, hvor den koncentrerer sig i to hovedområder, et sydligt område, hvis grænser går omtrent fra Åbenrå til Hjerpsted og fra Varde til Horsens, og et nordligt område, der foruden Mors og Salling omfatter dele af Ringkøbing og Viborg amter nord og vest for en linie Nissum fjord – Silkeborg – Hjarbæk fjord. Uden for disse kerneområder er der kun få og spredte positive belæg, hvorimod der er en del negative belæg, hvad der viser, at de manglende oplysninger om skikken ikke skyldes mangel på meddelere. Uden for Jylland kendes skikken kun ganske få steder, og de fleste af disse oplysninger må betegnes som noget tvivlsomme.

Efter denne introduktion skal nogle af de karakteristiske elementer i det følgende omtales nærmere.

Dukkernes navne

Selve betegnelsen for høsthjælperdukken er den detalje, der varierer mest fra egn til egn. Nogle navne er ret særprægede såsom Fissemand, Gammelmand, Gonnis og Tæve, og der er som regel en meget fast tradition omkring disse navne. I andre tilfælde bruges der mere neutrale navne som høstmand eller -kone, høstkarl eller -pige, hjælper eller høsthjælper, men anvendelsen af disse navne er lidt vaklende og måske også lidt tilfældig. Desuden bruger nogle meddelere disse navne, fordi de betragter dem som »rigtigere« eller »pænere«, navnlig hvis de kender benævnelsen fra en spørgeliste.

De hyppigst anvendte navne i det benyttede materiale er:

Fissemand el. -kone	110
Høstmand, -karl, -kone el. -pige	47
Høstdreng el. -pige	34
Den gamle, Gammelmand el. -kælling	28
(Høst)hjelper	18
Stodder(mand)	11
Gonnis	4
Tæve	4

Høsthjælper

10 0 10 20 30 40 50 km

KORT 2

Figurens navn

- Fissemand
- + Høstdreng

Desuden kendes betegnelserne: Havredreng, (Høst)kælling, Kratdreng, Rugdreng, Kratmæt, Bedemand, og Kukker, og endelig har enkelte dukker haft »personlige« navne som Jesper Naadestoft, Stærk Odder, Pernittengryn o. lign.

Det fremgår umiddelbart af ovenstående, at navnet Fissemand er langt det almindeligste. Dets udbredelse, der fremgår af kort 2, er meget klart afgrænset til det sydlige Jylland, hvor det praktisk talt er enerådende. Men hvad betyder dette besynderlige navn?

Ellekilde søgte at forklare ordet Fissemand ud fra det i disse egne almindelige navn på det sidste neg »Fisneg«. Efter hans opfattelse har sidste neg, Fisneget, tidligere heddet Fisseneg (d.v.s. pigeneg), og han mente, at det er blevet opfattet som barn af bindersken og høsteren, kaldet Fismor og Fisfar. Ligeledes formodede han, at neget oprindeligt har været tildannet med en efterligning af kvindelige kønsdele. Det vil altså sige, at Fisseneget skulle have skiftet både køn og funktion for at blive til Fissemanden.

Der er imidlertid mig bekendt ikke hidtil fundet een eneste oplysning hverken trykt eller utrykt, der så meget som antyder, at et sidste neg virkelig har været udstyret med efterligning af kvindelige kønsdele, og der er heller intet der tyder på, at fissemandsfigurer oprindeligt har været lavet af sidste neg. Det er næppe heller rigtigt, at forledet fis i fisneg er det samme som ordet fisse, en folkelig betegnelse for kvindelig kønsdel. Der er snarere tale om en afledning af det ældre ord feis i betydningen det sidste. Til nærmere underbygning af dette skal citeres uddrag af 6 forskellige kilder fra 16- og 1700-årene, hvori ordet feis eller tilsvarende ord forekommer.

Stemann har efter en nu forsvundet tingbog gengivet en grandevide fra 1631 for Branderup med en interessant tilføjelse:

»Neden paa samme Tingsvinde stod ydermere schreffuet: A^o 1640 in Augusto samdrehtelige haffuer vi Byemend, baade Forbelss og Boelsmend, saaledis vedtagen, at det schall gaa om i Byen at haffue Feisgumpen (schall vere 1½ Traw, men slog han det iche op, schall han vere under Brøde) og huo som iche vil tage den, naar det kommer til ham, schall haffue en god Tønd Øll til Byen forbrøt« (3).

I byvedtægten for Toftum på Rømø fra 1705 hedder det i § 10:

»... Og skal den, som haver Fees eller er Tilsynsmand, ickun binde alt sit Korn, men lade saa meget staa som 1½ Skieppe Sæd, indtil alle Naboerne have sit inde, og saa skal Naboerne samtlig hielpe hannem det ind« (4).

I vedtægten for Gåskær i Bjolderup sogn fra 1685 siges i § 9:

»Noch soll der Olterman den letzten Tag mit Rocken mehen den Feistgomp haben, und soll Er 6 Schip rocken Saet stehen lassen, so Sie ihm gutwillig allesampt schlagen sollen« [fremdeles skal oldermændene på den

sidste dag med rugmejningen have Feistgompen, og han skal lade 6 skæpper rugsæd stå, som de allesammen godvilligt skal meje for ham] (5).

I vedtægten fra 1639 for Smedager ligeledes i Bjolderup siges i § 10:

»Wat anlangen de Beste dach mit den Roggen tho slaen schall de Jenne de der Fressgumpt tho kumpt etwess Roggen nicht auer 5 schip Saedt staen Lathen beth de Andern alle ere Roggen daell slaen alse scholen se gudtwillig em Samptlich de Fressgumt genomt helpen desuluigen Bergen und daell slaen . . . « [hvad angår den sidste dag med rugmejningen, skal den, hvem Fressgumpen tilkommer, lade noget rug – ikke over 5 skæpper sæd – stå, indtil de andre mejer (el. har mejet) deres rug, så skal de alle godvilligt hjælpe ham, der tager Fressgumpen, med at bjerge og meje denne] (6).

Endvidere kendes fra forarbejdet til den ordbog, som M. Moth arbejdede på o. 1700, følgende oplysning indsendt gennem biskop Anchersen i Ribe:

»Feiskomp, kalder mand den paa lands byerne, som det Aar faar sidst ophøst og bruger der hos dette ordsprog: Den som faaer Feiskomp, skal gaa om veystomp d.v.s. havde mangel det Aar for korn« (7).

Og endelig gengiver ugeskriftet Schleswig-Holsteinische Anzeigen for 26/2 - 1753 en oplysning fra Föhr:

»In dem Dorf Goting auf der Insul Föhr sagt man von demjenigen, der zur Erndtezeit das letzte Fuder Feldfrüchte aufladet und heimführet, dass er den Vessegomp habe«.

Af de her citerede kilder er det kun Branderupteksten, der direkte forklarer udtrykket som den sidste halve trave, men det fremgår dog af alle fire vedtægter, at det drejer sig om noget, der skal gå på omgang mellem bønderne, og ligeledes at dette »noget« har forbindelse med et mindre kornstykke, som alle skal høste i fællesskab. Jeg vil derfor tillade mig at fortolke ordet feisgump og de tilsvarende udtryk som betegnelse på det sidste stykke korn, der høstes. Denne tolkning kan også passe med de to øvrige kildesteder, blot siges der ikke noget om, at det skal gå på omgang at tage feisgumpen. Ordet fess eller feis kan sandsynligvis udledes af middelnedertysk vese eller vesen, der betyder trævl, avne, noget småt og ubetydeligt o.lign., og det kan vel formodes, at det stykke korn, man høstede sidst, var det, der blev sidst modent f.eks. på grund af dårlig jordbund eller meget ukrudt, og at det derfor ofte var af ringe værdi (8).

Herefter synes det rimeligere, at ordet fisneg er en afledning af feis i be-

tydningen den sidste rest, end at det skulle være en sammensætning af fisse og neg, der er to hinanden temmelig fremmede ting, og på tilsvarende vis er der en nær forbindelse mellem fissemandsnavnet og den sidste rest korn, der høstes.

Af de øvrige navne er Høstmand, Høstkarl, Høstkone eller Høstpige ret almindelige. Det er ganske neutrale navne, der er direkte overført fra de virkelige høstarbejdere. Nogen nøjere geografisk afgrænsning kan ikke foretages, men det må dog bemærkes, at sådanne navne næsten ikke bruges i det område, hvor navnet Fissemand anvendes.

Høsthjælper, der i 1908 blev anbragt hos digteren Jeppe Aakjær på »Jenle« i Salling. Dukken er i dette tilfælde udformet som en kvindefigur, og i det medfølgende pas stod: »Jeg har hørt at i mangler en Høstpige jeg er ung og rask og vilde gjerne have Pladsen Kosten gjør det ikke saa meget med, men gammel Øl og Brændevin det er min Kost faar jeg ikke det saa gaar jeg fast og har i ingen Pigkammer saa kan jeg Godt ligge i Karlekammeret«. (Dette fot. findes i H. Ussing: Årets og Livets Højtider, D.F. nr. 32, s. 74, og i Jeppe Aakjær: Jyske Folkeminder, 1966, D.F. nr. 76, s. XXI).

Fissemand, der var anbragt hos en landmand, der sædvanligvis var blandt de første i høsten, men som dette år var kommet bagefter. Passet er her udformet som en plakat med teksten: »Thi således skal de første blive de sidste«. Ansigtsmasken synes at stamme fra en plasticjulenisse. Fotograferet i Lydum i Sønderjylland 1973. Fot.: O. Bak, dagbladet »Vestkysten«.

Fissemand med le over skulderen, cigar i munden og en vinflaske i stedet for snapseflaske. Dukken er iklædt gummiregntøj, der menes at hentyde til en usædvanlig høstperiode det pågældende år. I det medbragte pas, som ikke ses på billedet, opgives kravene til forplejning: Et ordentligt morgenfoder med en dram til, formiddagskaffe med et par øller, middagsmad, 2 timers midt-dagssovn, eftermiddagskaffe med lagkage, et par øller igen, aftenmad af højt smørrebrød med en aftendram og endelig en ordentlig gang aftenkaffe. Fotograferet i Darum i Sønderjylland 1974. Fot.: O. Bak, dagbladet »Vestkysten«.

Fissemand i traditionel udformning, dog uden le eller andet udstyr. Kun passets anbringelse under overskægget er noget usædvanlig. Passets tekst er ikke oplyst. Fotograferet i Hunderup i Sønderjylland 1973. Fot.: O. Bak, dagbladet »Vestkysten«.

Hvad der er sagt om navnet Høstmand, gælder stort set også udtrykket Hjælper eller Høsthjælper. Navnet Høstdreng kendes kun fra Salling med tilgrænsende egne, hvor det er næsten enerådende. Ofte bruges dette udtryk også om det sidste neg, og det stemmer godt med, at netop i disse egne laves høsthjælperdukken almindeligvis af et neg og helst af det sidste neg.

Et andet navn, der har haft nogen udbredelse, er Gammelmanden eller Den gamle, der ellers i store dele af Østjylland er betegnelsen for det sidste neg. Som høsthjælpernavn kendes det først og fremmest fra halvøen mellem Kolding fjord og Vejle fjord, idet dog både Jerlev og Brusk herreder må medregnes. Inden for dette område er navnet faktisk enerådende. Der er ganske vist enkelte eksempler på brugen af navnet Fissemand, men der synes at være tale om en ret sen påvirkning fra sydligere egne.

At figuren i Vejle amt har fået netop dette navn er ganske naturligt, da det her er en fast regel, at høsthjælperdukken laves af et neg og fortrinsvis af det sidste neg, og derved har den også overtaget navnet på sidste neg. Selve navnet Den gamle går i øvrigt langt tilbage, idet udtrykket forekommer i § 32 i et videbrev for Ålum fra 1648 øjensynlig svarende til det ovenfor citerede udtryk feisgump:

»Item skal den mand, som viedekieppen skriver, verre forpligt til at afsette nogen kierfve, som af arilds tid er kaldet den gammele. I hvo det icke gjør, skal gifve 1 fiering øl til viede« (9).

Af de mere sjældne navne er der grund til særligt at nævne det ejendommelige navn Gonnis, som jeg kun kender fra Råsted og Vinding ved Holstebro og fra Lemming ved Silkeborg. Også dette er i virkeligheden navnet på sidste neg, og det er derfor bemærkelsesværdigt, at ingen af de kendte hånddukker af dette navn er lavet af sidste neg. Man har villet forklare udtrykket Gonnis som den gode nisse. Jeg tør ikke ganske afvise denne forklaring, men stiller mig dog lidt tvivlende, for det er nemlig påfaldende, at der også kendes et gammelt eksempel på brugen af dette ord, ligesom tilfældet er med Feis(gump) og Den gamle. I grandebrevet for Nisset fra 1670 lyder § 13:

»Och schall Widebreffuen och Opschiar eller Gonis følge Wiidstaffuen. Huo derimod gjør schall schriffues for 1/2 Tønd Øll« (10).

Denne bestemmelse kan sidestilles med en ganske tilsvarende fra Kongsmark på Rømø fra 1697:

». . . at vi hafver giort en Bescheeden imellem os anlangende om Opskør, som hertildags hafver gaaet ugudelig til med den Guds Velsignelse, som Gud hafver ladet voxer og groe paa voris Aggere med Kornet; Opskør schal gaa om, som den hafver giort tilforn, og den samme som har Opskør sidst, skal ogsaa holde Bindvogn tilsidst og siden skal hun gaa om Aar

fra Aar fra den Ene indtil den anden efter Reden; og paa det at de Brøder, som er forfalden til Byen, i retter Tid kand indfordres, da schall der vere aarlig 2 Pandmænd i Byen, nemblig den som Opskør slipper og den som Opskør vedtager« (11).

Der kan næppe være tvivl om, at de to ord opschiar og opskør dækker over det samme begreb, og man har hidtil ment, at dette begreb måtte være en form for høstgilde svarende til senere tiders lille høstgilde, der nogle steder kaldes opskær eller opskør. Det er imidlertid et spørgsmål, om det ikke, set i sammenhæng med de ovenfor citerede bestemmelser om Feisgumpen, er mere rimeligt at opfatte opskør som udtryk for høstningens afslutning, således at såvel Feis(gump) som Den gamle og Gonis i virkeligheden er lokale udtryk for den sidste rest af kornet, måske endda det sidste neg. Dette stemmer også godt med, at netop disse udtryk i de pågældende egne stadig bruges om det sidste neg.

Om de resterende høsthjælpernavne må endnu nævnes, at ordet Stodder, der over hele landet bruges som en nedsættende betegnelse for en mand, i Vendsyssel er almindelig brugt om det sidste neg.

Navnet Tæve bruges på Sydfyn, de sydfynske øer og på Lolland om det sidste neg, men som en betegnelse for en høsthjælper kendes der kun 4 eksempler fra Strynø og Drejø, og det er tvivlsomt, om de alle dækker over egentlige høsthjælperfigurer. Det har nemlig her været almindelig talemåde i forbindelse med flere forskellige arbejder, at den, der blev sidst færdig, fik Tæven. Tæven er altså nærmest et begreb, men da man samtidig har brugt denne betegnelse om det sidste neg, kan der ved hastige forespørgsler let være opstået misforståelser, i særdeleshed hvor det sidste neg har været udklædt.

Dukkernes køn

De fleste navne på høsthjælperfigurerne angiver i sig selv dukkernes køn. I langt de fleste tilfælde drejer det sig om mandsfigurer, og som regel er der kun tale om een figur. I nogle tilfælde har man dog lavet et høsthjælperpar ud fra den tankegang, at høstmandskabet bestod af høstpar, og når man sendte en høstkarl til »hjælp«, måtte han derfor også have en opbinderske med. Der er talrige oplysninger om, at man altid lavede en mandsfigur, men kun ganske få steder – og næsten kun inden for Tæve-området – lavede man altid kvindefigurer.

Både kvindelige høsthjælper og høsthjælperpar forekommer spredt i alle egne, men det synes ofte at have været ret tilfældigt, om man lavede en mands- eller en kvindefigur, og det kan i nogen grad have været afhængig af, hvilke egnede klæder man tilfældigvis kunne få fat i. I nogle tilfælde lavede man dog bevidst kvindelige figurer for at harcelere over bestemte forhold, det

være sig helt lokale eller mere almene forhold som f.eks. kvindernes stigende indflydelse efter grundlovsændringen 1915.

Enkelte steder – fortrinsvis i Salling – kunne de mandlige figurer undertiden være temmelig uanstændige, men sådanne må dog karakteriseres som sjældne undtagelser.

Pas og andet udstyr

I godt og vel en tredjedel af de 323 benyttede optegnelser oplyses det, at høsthjælperen var udstyret med en skrivelse til modtageren. Denne skrivelse kaldes almindeligvis pas, undertiden anbefaling og i enkelte tilfælde vandre-bog eller skudsmålsg. Teksten kunne variere fra en ganske kort hilsen til en lang beskrivelse af høsthjælperens gode egenskaber og de tilsvarende store krav, han stillede til forplejningen. Undertiden forlangte hjælperen også at sove hos pigerne, og i enkelte tilfælde var passet udformet som et frierbrev.

Passet skulle helst være humoristisk og gerne med hentydning til, at modtageren var bagefter med arbejdet, men der kunne også være andre hentydninger til forskellige aktuelle forhold. Sædvanligvis blev disse drillerier holdt i en godmodig tone, men da afsenderen for det meste kunne regne med at forblive anonym, kunne der også i et sådant pas forekomme nogle drøjere stikpiller, som man ellers ikke brød sig om at lægge navn til. I nogle tilfælde kunne man på denne måde give udtryk for den offentlige mening om forhold, som man kunne ønske ændret.

Foruden passet var figurerne ofte udstyret med et eller andet redskab, som de skulle forestille at bruge, sædvanligvis en gammel kasseret le eller en kratte. Afhængig af anbringelsesstedet kunne der også være tale om en fork eller en pisk, og desuden fik de mandlige figurer ofte en brændevinsflaske i lommen. I Hoptrup ved Haderslev blev en fissemand i 1913 forsynet med et lille dannebrogsflag for at ægre en tysk fodermester.

Dukkernes anbringelse

Det var sædvanligvis de unge tjenestefolk på gårdene, der fremstillede høsthjælperne og sørgede for at få dem anbragt på et passende sted. Da anbringelsen helst skulle ske så hurtigt som muligt, efter at man selv var blevet færdig med at høste, og da det måtte ske sent om aftenen eller om natten, for at man ikke skulle blive opdaget, må man antage, at det som oftest er sket på selve opskærsaftenen, hvor der netop mange steder blev holdt et lille høstgilde.

Dette indebar imidlertid, at modtageren kunne ane uråd og undertiden ligefrem holdt vagt for at hindre en anbringelse, men desto større spas var det naturligvis, når det lykkedes. Det kunne dog også ske, at overbringerne blev opdaget og måske endda fanget, og så måtte de i bedste fald bære figuren

Høsthjælper

0 10 20 30 40 50 km

KORT 3

Anbringelse

Figuren anbringes i marken

hjem igen og dertil finde sig i at blive til grin. I andre tilfælde måtte de dog først lide en forsmædelig straf som at blive dyppet i vandtruget eller få bukserne trukket af.

Høsthjælperen blev i de fleste tilfælde anbragt ude i marken. Som regel skete det i kanten af det uhøstede korn eller i et påbegyndt skår, men det kunne også ske, at hjælperen blev sat ved en hob eller på selvbinderen, og under alle omstændigheder skulle dukken helst placeres på et højtliggende sted og gerne i nærheden af en befærdet vej, så det tydeligt kunne ses, hvem der var bagefter med arbejdet.

I en del tilfælde blev hjælperen dog anbragt hjemme ved gården. Det kunne ske ved en sædstak, i indkørslen, op ad en gavl eller på den høje mødding. Det skete også, at hjælperen blev stillet op mod et vindue eller op ad køkkendøren, så han faldt lige i favnen på pigen, når hun næste morgen åbnede døren. I nogle tilfælde blev figuren anbragt inde i en gang, i selve stuen eller endda i pigens seng, og der kendes også eksempler på, at høsthjælperen blev anbragt på taget ved en skorsten eller en vindfløj.

Høsthjælperen kunne altså anbringes mange forskellige steder, men i princippet er der dog kun tale om to forskellige placeringer: ude i marken eller hjemme ved gården, og af disse må placeringen i marken være den primære. Denne anbringelse bruges ved flertallet af høsthjælperfigurer, og den er praktisk talt enerådende i Fissemands-området og i den sydlige del af Gammelmands-området. Af de øvrige figurer har de fleste navne som Høstmand eller Høsthjælper, navne der ganske klart har betydningen: en der skal hjælpe til med høsten, og den rimeligste anbringelse er da på selve marken, hvor der skal høstes. Forståelig, men knap så indlysende er anbringelsen i indkørslen til gården, hvor figuren godt kan illudere en høstkarl, der er kommet for at hjælpe til og nu står og venter på, at folkene skal stå op. Derimod er det ganske uden mening, at høsthjælperen står på lur ved døren eller sidder på taget eller lignende ulogiske steder, og disse udformninger må skyldes en vis forfladigelse af skikken eller en påvirkning fra andre skæmte dukker, muligvis begge dele.

Høsthjælperens endeligt

Det blev altid betragtet som en skam at få en høsthjælper, men det afhang i høj grad af modtagerens sindelag og humør, hvorledes hjælperen blev modtaget. Der var jo dem, der ikke brød sig om den slags pjank og vredt sparkede figuren hen i en krog eller ud på møddingen. Andre smed hjælperen i den nærmeste mergelgrav eller anbragte den stiltørdigt i skellet, hvorfra den så eventuelt blev fjernet næste nat.

De fleste gik dog ind på spøgen, og så gjaldt det om at få ophøstet i en fart, måske skrive et nyt pas eller eventuelt føje lidt til i det gamle og få sendt

dukken – og dermed skammen – videre til en anden, der var endnu mere bagefter. Kun den, der var så langsom eller så uheldig, at han blev allersidst færdig, og som undertiden kunne få adskillige høsthjælpere samlet, kunne ikke sende dukken videre. Han måtte bide ærgrelsen i sig og håbe på at kunne gøre gengæld næste år, hvis ikke han med lidt opfindsomhed kunne slippe af med hjælperen forinden. I Linderup ved Horsens kunne man således slippe for skammen ved at lave et nyt hånevers og sætte figuren hen i laden på en gård, hvor der var sløset med arbejdet. Andre steder kunne man, hvis man havde fået en hjælper ved selve mejningen, forsøge at blive så betids færdig med indkøringen, at man da kunne sende hjælperen videre.

Var man uhjælpeligt sidst færdig med høsten, kunne man enkelte steder redde situationen ved at få dukken anbragt på et tag, der trængte til at blive udbedret, og ellers kunne man lægge den til side og håbe på at kunne få den anbragt et sted i forbindelse med kartoffeloptagningen, eller måske kunne man i vinterens løb få den sendt ud som tærskhjælper med en »fluesmækker«.

Høsthjælperskikkens idé

Selv om det af de mange optegnelser om høsthjælpere fremgår, at der er en lang række forskellige udformninger, og selv om skikken i nogle tilfælde har udviklet sig til rene løjer og morskab, er man dog ikke i tvivl om, hvad den egentlige mening er. Høsthjælperdukkerne er ikke alene skæmtefigurer, men skæmtsomme hånefigurer, og det er ikke vanskeligt at forklare skikken.

Menneskene synes – mere eller mindre udpræget – at have en medfødt lyst til at prale af sig selv og af egne bedrifter og til at håne og drille den mindre dygtige. Man kan også sige, at næsten al menneskelig aktivitet kan opfattes som kappestrid, men er der konkurrence, må det også til enhver tid markeres, hvem der vinder, og hvem der taber. Inden for landbruget er der rig lejlighed til kappestrid i forbindelse med de forskellige arbejder og ikke mindst i høstens tid, men det er karakteristisk, at det i mange optegnelser siges, at høsthjælperen især blev sendt til dem, der var bagefter på grund af forsømmelighed. Skyldtes det derimod uheld eller sygdom, sendte man snarere en rigtig høstkarl for at hjælpe.

Høsthjælperen skal dog ikke ses som et isoleret tilfælde, men må ses som led i en større sammenhæng, nemlig som »arbejdshjælper«. Sådanne dukker har været anvendt ved flere forskellige lejligheder. Det er allerede nævnt, at høsthjælperen også kunne bruges ved kartoffeloptagningen eller anbringes på et miserabelt tag. En lignende figur blev omkring århundredskiftet iagttaget i Thy, hvor den var anbragt i en roemark, som ejeren ikke havde fået bjerget hjem inden jul. Fra Sønderjylland haves talrige oplysninger om brug af en tærskhjælper, enten som figur alene eller som en dukke, der overbragte en

»Fluesmække« eller »Flueklappe«. I de fleste tilfælde nøjedes man dog med at sende en »Fluesmække« uden ledsagende figur. Det kunne f.eks. være en kort kæg forsynet med en stump klud beregnet til at slå fluerne med, hvis de blev for slemme. Desuden var der ofte til kæggen bundet en anden større klud, der skulle gøre det ud for håndklæde til at tørre sveden af panden med, samt en stump flæskesvær til at gnide plejlens handel med, så den kunne glide lettere i hånden. Det kunne også ske, at den, der var bagefter med at karte ulden, fik sendt en karte eller en kartelap, og denne er måske også oprindelig blevet sendt sammen med en dukke. Muligvis har der været endnu flere former for arbejdshjælpere, men i Danmark er det dog især høsthjælperen, der har været kendt og brugt.

Men ligesom høsthjælperen er en arbejdshjælper, kan denne igen ses i en større sammenhæng, nemlig som hånefigur. De forskellige arbejdshjælpere er i sig selv hånefigurer, men man har også eksempler på spøgefulde hånefigurer, der ikke er arbejdshjælpere. Når en bonde i ældre tid flyttede til en anden egn, var det som oftest skik, at han skulle give igangsgilde for at blive accepteret af befolkningen. Vægrede han sig derved, udsatte han sig for allehånde drillerier, og nogle steder kunne han risikere at få en stråmand anbragt på sin mødding. Det har også været ret almindeligt, at en bygherre, der sparede på drikkevarerne ved rejsegildet, bagefter kunne komme ud for at se en dukke hængt op i nybygningen, eller måske var kransen blevet erstattet med et tøndebånd forsynet med en tom flaske. Denne skik kan endnu af og til ses anvendt. Det kan også nævnes, at i Rise ved Åbenrå blev en Fissemand o. 1910 returneret til sin ophavsmand, der var ungkarl, og dukken var da forsynet med et brev, hvori den tilbød sin hjælp som frier. I Feldsted har man nogle gange oplevet en kvindelig dukke, der blev lavet af pigerne, og som blev sendt fra ungkarl til ungkarl, fortrinsvis pebersvendene. En lignende, men mere grovkornet anvendelse kendes fra Strynø, hvor en forsmået frier risikerede på pigens bryllupsdag at få en Tæve anbragt på mønningen.

Af mere spøgeful karakter er de udstoppede dukker, man nogle steder i Jylland lavede i forbindelse med de almindelige løjer Stefansdag eller nytårs-aften, og som eventuelt blev anbragt hos en nabo. Fra Sverige kendes en række lignende julefigurer, hvoraf navnlig »Knutgubben« kunne have en påfaldende lighed med en høsthjælper og som denne medbringe et brev med drillende indhold, men der er næppe nogen rimelig grund til at antage, at disse julefigurer er udviklet af høsthjælperfigurer.

Høsthjælperen tjener som de øvrige hånefigurer mere end eet formål. Først og fremmest indgår den som et markeringsled i en almindelig kappestrid, hvor den giver dem, der bliver først færdige, en lejlighed til at prale lidt af egen dygtighed. Dernæst giver den anledning til fornøjelse og adspredelse både under forberedelserne, fremstillingen og anbringelsen og bagefter, hvor

den gerne skulle være til moro for en lidt større kreds. Der er ingen grund til at undervurdere dette motiv, for det har sikkert i mange tilfælde været et ikke uvæsentligt incitament for fremstillingen. Men det forhindrer ikke, at skikken også indebærer et vist »opdragende« moment, og at man gennem de medsendte pas eller ved udstyret i øvrigt kunne få udtrykt forskelligt, som man ikke ville sige åbent, og dette aspekt har formodentlig været medvirkende til, at skikken overhovedet er opstået. Derfor kan det vel også til en vis grad forsvares, at opfatte høsthjælperskikken som en slags »social institution« i lighed med »Helligtrekongersløbet« på Agersø uden at der i øvrigt er nogen nærmere lighed eller forbindelse mellem de to skikke (12).

Høsthjælperskikkens oprindelse

Når høsthjælperen – som det fremgår af foregående afsnit – ikke er noget ganske enestående, men må ses som een håndfigur af en hel række, og når det yderligere synes letforklarligt, at en sådan håndfigur bruges af bønder i høstens tid, melder det spørgsmål sig, om skikken da også kendes i andre lande. Og det gør den.

Fra Tyskland kendes høsthjælperen som en stråmand med en segl, men den var dog ikke så almindelig som tærskhjælperen. Fra Østrig og Frankrig kendes også tærskhjælperen. I Storbritanien har høsthjælperskikken ikke været almindelig, men der kendes dog eksempler bl.a. fra Wales og Skotland. Også i Norge har man brugt en udstoppet høsthjælper kaldet »Skurdekall«, og tilsvarende brugte man ved høstet og tærskning en »Slåttekall« og en »Stødekall«. I Sverige har høsthjælperskikken ikke været almindelig, men der kendes dog en del spredte eksempler på såvel høsthjælper som andre former for arbejdshjælper.

Høsthjælperskikken kendes altså flere steder uden for Danmark, og det vil da være nærliggende at antage, at denne skik som så mange andre kulturelementer er kommet til os udefra.

Skikken kan imidlertid ikke være kommet fra Sverige, for dels er skikken der ikke særlig almindelig, og dels kendes den slet ikke fra Bornholm. I det hele taget kendes der fra øerne øst for Storebælt kun 4 eksempler, der alle er noget usikre. Det er næppe heller tænkeligt, at skikken er kommet til Danmark fra Norge, da den netop er ukendt i Vendsyssel og Thy, de egne der ligger nærmest Norge. Heller ikke fra Storbritanien er det sandsynligt, at skikken skulle være kommet, for bortset fra at skikken der ikke har været særlig almindelig, så er høsthjælperen også temmelig ukendte langs den jyske vestkyst undtagen i egnen omkring Ribe. Fra Tyskland kan skikken ikke være vandret over Østersøen, da den er ganske ukendt både på Lolland, Falster og Møn og på Als og Ærø. Tilbage står da den mulighed, at skikken over land er

indvandret sydfra, men heller ikke dette er særlig sandsynligt. Skikken er nemlig på det nærmeste ukendt i den sydlige del af Sønderjylland og i hele Sydslesvig, og det må i denne forbindelse særlig bemærkes, at skikken ikke kendes fra Angel, hvorfra der gennem Andreas Lorenzen er indsamlet et meget stort materiale om høstskikke.

Alt tyder altså på, at høsthjælperskikken ikke er indvandret til Danmark som færdigudviklet skik. Følgelig må den være opstået selvstændigt her i landet såvel som i andre lande. Der haves dog ingen direkte oplysninger herom og heller ikke om, hvor i landet den kan tænkes at være opstået, men en vurdering af det eksisterende materiale kan imidlertid give visse antydninger.

Som tidligere nævnt kendes skikken praktisk talt ikke uden for Jylland, og her er den især koncentreret i to kerneområder. Endvidere må man, hvad jeg i et senere afsnit skal uddybe nærmere, regne med, at skikken i størstedelen af Danmark næppe er meget ældre end fra o. 1800. Det er derfor ikke særlig sandsynligt, at den tidligere skulle have været almindeligt udbredt på øerne og derpå allerede i slutningen af 1800-årene være næsten totalt glemt. Frem for at være relikter er de få kendte eksempler da snarere de yderste forposter for en skik, der aldrig nåede at brede sig til øerne.

For yderligere at indkredse oprindelsesstedet er der to ting, man må tage i betragtning. For det første må man huske, at brugerne af en nedarvet tradition er meget lidt tilbøjelige til at ændre denne, hvorimod der ofte vil ske ændringer i en folkelig skik efterhånden som denne breder sig, dels fordi de mennesker, der optager en for dem ny skik, let vil misforstå denne, og dels fordi folk, for hvem en skik er ny, ikke har samme veneration for denne, som de der kender en skik fra forældre, bedsteforældre og måske også oldeforældre. De vil derfor ofte tilpasse en ny skik efter deres egne og de lokale forhold, udelade uforståelige detaljer eller tilføje skikken nye momenter, eventuelt sammenblande den med andre skikke. Sådanne forhold kan for en lang række skikkes vedkommende iagttages i grænseområderne for deres udbredelse. Endvidere må man tage i betragtning, at der i Jylland ikke findes områder, som geografisk set er fuldstændig isolerede, og hvor en tradition ville kunne bevares i lang tid uden påvirkninger udefra. Som følge af disse to forhold tør man vel regne med, at høsthjælperskikken må være opstået i eet af de to kerneområder fremfor i områder, hvorfra der kun haves spredte oplysninger om skikken.

Foretager man derefter en nærmere sammenligning af de to kerneområder, viser det sig for det første, at der med hensyn til så vigtige detaljer som anbringelsessted, materiale til figurenes fremstilling og i nogen grad også med hensyn til navnene ikke er nær så faste traditioner i det nordlige område, som tilfældet er i det sydlige. Endvidere er der fra Limfjordsområdet forholdsvis mange optegnelser, der beretter om detaljer ved skikken, som enten er rene

misforståelser eller er detaljer, som viser, at skikken er ved at blive forfladiget og gå over til at være rene løjer og morskab, og begge træk må afgjort være nyere. Alt dette sandsynliggør, at skikkens oprindelsessted ikke skal søges inden for det nordlige udbredelsesområde.

Vender vi os derefter til det sydlige kerneområde, kan dette opdeles i to nogenlunde skarpt afgrænsede områder, Gammelmandsområdet på Kolding-Vejle egnen og Fissemandsområdet, der omfatter størstedelen af Sønderjylland. Gammelmandsområdet falder temmelig nøje sammen med det område, hvor hjælperen tildannes af sidste neg, og Ellekilde mener derfor, at skikken må være opstået i dette område, da høsthjælperen efter hans mening oprindeligt blev fremstillet af det sidste neg. Er dette rigtigt, må det imidlertid siges at være temmelig påfaldende, at såvel høsthjælper lavet af sidste neg som betegnelsen Gammelmand stort set kun forekommer inden for dette meget lille og ret skarpt afgrænsede område.

For mig synes det mere sandsynligt, at skikken er opstået inden for det langt større Fissemandsområde, og der er da også flere indicier herfor. Det er absolut det område, hvorfra der – både reelt og forholdsmæssigt – haves flest positive belæg på skikken, og der er ingen negative belæg inden for selve området. Det er også det eneste område, hvor høsthjælperfiguren konsekvent anbringes på marken, hvad der efter min mening må være den oprindelige anbringelse, og ligeledes forekommer det kun undtagelsesvis, at Fissemanden fremstilles af sidste neg eller af et tilfældigt neg. Endvidere kendes der fra Fissemandsområdet – bortset fra den sydlige udkant – praktisk talt ingen degenererede former af skikken. Kort sagt, skikken har efter min opfattelse i dette område det ældste og mest oprindelige præg.

Alt tyder altså på, at høsthjælper-skikken på dansk grund er opstået i Sønderjylland, men det er ikke muligt på grundlag af det foreliggende materiale at udpege nogen lokalitet inden for Fissemandsområdet, hvor man i særlig grad kan tænke sig skikken opstået. Det kan dog næppe være sket i de nuværende yderområder, for dels forekommer der her enkelte eksempler på degenererede former, og dels ser det ud til, at såvel Fissemandsskikken som navnet Fissemand har været i stand til at ekspandere helt op i vort århundrede. Dette sidste hænger utvivlsomt til en vis grad sammen med de nationale forhold, idet skikken af mange er blevet – og stadig bliver – opfattet som en »god, gammel dansk« skik. Dette gav skikken forøget livskraft efter 1864 og kan måske også have medvirket til, at man endnu for ganske få år siden kunne træffe Fisse mænd i Sønderjylland. Krigen 1864 fik i øvrigt også på anden vis indflydelse på skikken, idet mange sønderjyder foretrak at flytte til Danmark. De kan i nogle tilfælde have bragt høsthjælper-skikken med sig, og dette kan eventuelt være årsag til en hel del af de spredte forekomster af skikken, f.eks. i Himmerland.

Høsthjælperskikken er sandsynligvis opstået som led i de mangeartede løjer, som de unge ofte foranstaltede i forbindelse med opskærgildet den dag, man blev færdig med at høste, men der er dog næppe nogen direkte forbindelse med det sidste neg. Det har ganske vist været ret almindeligt som et led i markeringen af høstens afslutning, at det sidste neg – ofte udpyntet som en dukke – vistest frem til naboerne for at drille dem, men hvis Fissemanden skulle have udviklet sig af en sådan negdukke, må man undre sig over, at netop Fissemanden kun undtagelsesvis laves af et neg, ligesom det er påfaldende, at høsthjælpere ikke kendes fra det område, hvor det sidste neg kaldes »Fok« (den sydlige del af Sønderjylland samt Als og Angel), hvor man netop bruger at udklæde det sidste neg som en dukke, der meget ofte anbringes synligt hjemme ved ens egen gård eller som anbragt på det sidste læs vises frem for naboerne.

Høsthjælperskikken skal derfor snarere ses som en ny variation over et gammelt tema. Adskillige af de tidligere omtalte spøgefulde hånedukker går uden tvivl langt tilbage i tiden, og har man kendt forskellige hånefigurer – og især hvis man også har kendt forskellige former for arbejdshjælpere – kan man udmærket tænke sig, at der et eller andet sted er opstået en ny type hånefigur. Måske er høsthjælperen opstået som gengældelse for en anden modtaget arbejdshjælper.

Høsthjælperskikkens alder

Det er allerede nævnt, at høsthjælperskikken næppe er særlig gammel i Danmark. Havde den været det, skulle man vente, at den havde nået at brede sig til hele landet, men dette er ikke tilfældet, og ligeledes kunne man vente, at den så især havde været kendt fra Sjælland og Angel, hvor der i særlig grad er bevaret gammel høstkultur, men fra Sjælland haves kun få og usikre belæg, og på Angel mangler skikken ganske.

De optegnelser, der haves om skikken, giver ikke store muligheder for at fastslå dens alder, da de allerfleste beskriver forholdene i slutningen af forrige århundrede og omkring århundredskiftet. I virkeligheden haves der kun 5 optegnelser (alle på DFS), der stammer fra meddelere født før 1850. To af disse giver ingen nærmere tidsfæstelse af de beskrevne høsthjælpere, og kun een optegnelse giver en konkret tidsfæstelse, nemlig til 1862 i Lem. De to sidste optegnelser er de eneste overhovedet, der drejer sig om tiden før 1850, og de skal derfor behandles lidt grundigere.

Den ene af disse er fra Ejby på Fyn, og jeg skal citere den del, der angår høsthjælperen:

»... men i ældre Tid fortalte Bedstemor, da brugte man ikke Neget til Mikkelsdagsaften, da bandt man det paa en Stavre og gav det et Skørt

paa, idet man skrev et Brev, man bandt fast ved den ene Arm: »Kære Ven, bliv ikke vred, vi blev alligevel færdige før dig«. Eller man brugte andre Ord, som man satte sammen, bare for at smaadrille hverandre. Efter Midnat den Dag, man havde høstet op, sneg man sig lige saa stille hen til sin gode Nabo, som ikke var blevet færdig med Høsten, med »Kællingen«, og stillede den op foran Sovekammervinduet eller Bryggersdøren, saa hun stod og gloede ind ad Vinduet eller faldt ind ad Bryggersdøren i Hovedet paa Pigen, naar hun om Morgen lukkede Døren op. Ingen vidste, hvorfra Neget kom. Det var den dybeste Hemmelighed, og hvis det blev opdaget, maatte det betales med syv smaa sorte (d.v.s. Kaffepunsche)«.

Den nævnte bedstemor, Karen Caspersen, var født o. 1815 i Ejby, men det kan synes underligt, at hun der antagelig i tidsrummet 1830-50 skulle have oplevet en skik, som ellers er praktisk talt ukendt på Fyn. Rent faktisk siges der heller intet om, at hun har oplevet skikken i Ejby, og øjensynlig har hverken optegneren eller dennes mor (f. i Ejby 1852) kendt skikken. Jeg vil derfor snarere tro, at bedstemoderen som ung har oplevet skikken i Jylland, da beskrivelsen kan passe udmærket på en Gammelmand, og Gammelmandsområdet er netop den del af Jylland, der ligger nærmest Ejby. Optegnelsen må i øvrigt bruges med nogen varsomhed, da den først er nedskrevet 1934, mens optegnerens mor døde i 1933, og bedstemoderen døde i 1900. På det tidspunkt var den senere optegner kun 7-8 år gammel.

Den anden af de to meget gamle oplysninger er fra Drejø. Den er optegnet 1884 efter en mand på Birkholm (født dér o. 1815) og hans kone (født på Drejø o. 1815). I denne optegnelse hedder det bl.a.:

»... Paa Drejø var det meget vigtigt ikke at faa Tæven: blive den sidste med Markarbejdet ... Ea Aar for over hundrede Aar siden fik en Mand midt i Byen den slemme Tæve og blev tredet (drillet) med det. Der blev smykket en Skikkelse som en Kone og sat op i en Ask udenfor Gaarden. Manden væltede Asken med Tæven ned i Møddingpølen. Men de unge satte den op igen paa en Pæl ude ved Hestema østligt paa Drejø. Der sad den længe til Adgab (som Skamstøtte). Der blev lavet en Nidvise derom ...«.

Ellekilde opfattede denne optegnelse som et belæg på en ganske vist noget ændret form for høsthjælper, men i virkeligheden siges der intet om, at denne Tæve, som ikke er ensbetydende med det sidste neg, har nogen forbindelse med høsten, og en sådan forbindelse omtales heller ikke i de bevarede brudstykker af den nævnte nidvise. Tværtimod henvises der til såtiden, og jeg kan derfor ikke opfatte den nævnte Tæve som en høsthjælperfigur, men vil snarere tro, at det drejer sig om en mere almen hånefigur, Tævefiguren, der måske nok i dette tilfælde er blevet anvendt som en slags arbejdshjælper, men der er intet, der tyder på indflydelse fra den egentlige høsthjælper-skik.

Det ældste sikre belæg på høsthjælperskikken, der kan udledes af de indsamlede optegnelser, er altså oplysningen om en Høstdreng i Lem i Salling 1862. Ejby-optegnelsen tyder på, at en høsthjælper har været kendt o. 1840, men stedet kendes ikke. Formodentlig har det været inden for Gammelmands-området.

Man kunne da håbe, at det ad litterær vej ville være muligt at skaffe yderligere oplysninger om skikkens alder, men de få oplysninger, det er lykkedes at finde (Gonis, Feisgump, Vessegomp m.fl.), har alle ved en nærmere undersøgelse vist sig ikke direkte at have noget med høsthjælperskikken at gøre. At navnene Gonnis og Den gamle kendes fra 1600-årene er i denne forbindelse uden større betydning, da de i de foreliggende gamle kilder ikke betegner figurer, men det sidste af høsten, muligvis det sidste neg.

Man kan så prøve at se på selve figurerne og deres udstyr for om muligt ad den vej at få et fingerpeg, men de fleste detaljer svarer til forhold, der var almindelige i forrige århundrede. Den eneste undtagelse er den skrivelse, som høsthjælperen almindeligvis var udstyret med. Den kaldes i de fleste tilfælde pas, hvorimod udtrykket skudsmålsbog kun bruges en enkelt gang. Det må være et vægtigt indicium for, at skikken i store dele af Jylland var fuldt udviklet inden 1832, da det dette år blev påbudt, at alle tjenestefolk skulle have skudsmålsbøger. Det vil sige, at skikken næppe kan være opstået senere end o. 1800. Skikken må antagelig være udviklet inden for det tidsrum, hvor indenlandske pas var almindelige, og det vil sige fra engang i 1600-årene til o. 1800.

Efter at være nået til denne rammedatering ud fra et skøn over, hvornår skikken senest må være opstået, kan man anskue problemet fra en anden vinkel, nemlig hvor tidligt skikken tør antages at være udviklet.

Det er ret nærliggende at forestille sig en sådan skik opstået i fællesskabets tid, hvor det var en alvorlig sag for hele landsbysamfundet, hvis en enkelt mand var alt for sendrægtig. Man kunne f.eks. ikke »opgive ævred«, før alle havde indhøstet. Men netop i fællesskabets tid, hvor det var nødvendigt at følges ad med arbejdet, var der ofte strenge regler for, at alle skulle begynde høsten samtidig, og i adskillige af de kendte landsbyvedtægter er der yderligere en række bestemmelser, der skal sikre, at arbejdet skrider nogenlunde lige hurtigt frem for alle landsbyens bønder. De tidligere citerede bestemmelser om, at det skal gå på omgang at blive sidst færdig, må vel også have til forudsætning, at man har fulgtes nogenlunde ad i arbejdet. Man må naturligvis spørge sig selv, om alle disse bestemmelser i det hele taget er blevet overholdt. Efter min opfattelse må man nok regne med, at dette så nogenlunde har været tilfældet, i hvert fald hvad angår høstarbejdet, for ud over hensynet til tiendetagning og ævredgræsning og det såre almindelige synspunkt, at »de andre« ikke skal have det bedre end en selv, må man huske på, at det i høst-

tiden var let at »komme til« at høste en bredere strimmel end der egentlig tilkom en, da skellene næppe har været særlig markante. Derfor var det vigtigt at følges ad, så alle kunne kontrollere alle, og derved blev både dygtige og mindre dygtige, driftige og dovne tvunget til at følges ad og er vel så også blevet færdige nogenlunde samtidigt. Der har derfor ikke rigtigt været basis for at bruge høsthjælperfigurer i nogen større udstrækning, og de indviklede forhold med jordens opdeling i en mængde små lodder uden tydeligt skel imellem må også have bevirket, at det ville være vanskeligt at se – undtagen på ganske kort afstand – hvem det i virkeligheden var, der havde fået en eventuel høsthjælper sat hen i sin mark. Jeg vil derfor tro, at skikken i almindelighed først for alvor har kunnet udvikle sig efter udskiftningen. Den nye jordfordeling bevirkede, at den enkelte bonde var langt friere stillet med hensyn til arbejdets tilrettelæggelse, og dette i forbindelse med den vækkelse, der foregik i bondestanden samtidig med og efter udskiftningen, har uden tvivl fremmet konkurrencelysten og vel også de mere spøgefulde udslag heraf.

Og netop med hensyn til udskiftningen indtager Sønderjylland en særstilling (13). Bønderne her var både socialt og økonomisk set langt bedre stillet end i kongeriget, og derfor foregik udskiftningen i Sønderjylland også på et tidligere tidspunkt, idet en egentlig udskiftning begyndte allerede o. 1600. De særlige sønderjyske forhold har uden tvivl bevirket, at bønderne her var ikke alene dygtigere, men også friere og mere selvbevidste og sikkert også mere konkurrencelystne, end tilfældet var i kongeriget, og dette giver en rimelig forklaring på, at høsthjælperskikken netop er opstået i disse egne, men selv om det kan tænkes at være sket allerede i 1600-årene, er det nok mere sandsynligt, at skikken først er opstået o. 1700 eller i begyndelsen 1700-årene. Til det øvrige Danmark kunne skikken først brede sig i slutningen af århundredet og i begyndelsen af 1800-årene, efterhånden som udskiftningen skabte basis for en sådan skik, men den nåede ikke at brede sig til hele landet, inden mekaniseringen for alvor satte ind. Det er dog næppe selve mekaniseringen, men snarere den mentalitetsændring og rationalisering, der følger denne, som har bragt skikken til ophør. Meget afgørende har det sikkert været, at med den stigende mekanisering forsvinder en stadig større del af tjenestefolkene fra landbruget, og høsthjælperskikken har altid i særlig grad været knyttet til ungdommen.

Det fremgår af optegnelserne, at skikken nogle steder ophørte allerede omkring århundredskiftet, men det var dog først under og umiddelbart efter første verdenskrig, at den for alvor gik af brug. Kun i Sønderjylland uddøde skikken langsommere. Her kunne man endnu for ganske få år siden træffe enkelte høsthjælpere, men i dag er det næppe længere muligt at møde en ægte Fissemand.

Noter og henvisninger:

1 H. Ellekilde: Det sidste Neg i dansk Overlevering. Danmarks Folkeminder, 44, 1938. 2 A. Eskeröd: Årets Äring, Nordiska Museets handlingar, 26, 1947. 3 C. L. E. Stemmann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung, 1855, p. 140. 4 Vider og Vedtægter I-IV, udg. af P. Bjerger, Th. Sjøgaard og A. F. Schmidt, 1904-38. Her bind V, p. 222. 5 Sønderjysk Maanedsskrift, 25, 1949, p. 172. 6 Samme, 26, 1950, p. 46. 7 Gl. kgl. Sml. 773,2, Bd. I (gengivet Ellekilde p. 80 o.a.st.). 8 H. V. Gregersen: Fejsgumpen, Sdrj. Mdsskr., 25, 1949, og Chr. Lisse: Hvad betyder Fejsgump? Sdrj. Mdsskr., 26, 1950. 9 Vider og Vedtægter, III, p. 330. 10 Samme, V, p. 75. 11 Stemmann, p. 122. 12 Carsten Bregenhøj: Helligtrekongersløb på Agersø, 1974. 13 Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941.

Summary

The Fissemand and other Work Helpers

In many parts of Jutland it was customary that whoever finished reaping the corn first made a life-size, stuffed dummy – a so-called »reaper« – which during the night was placed at the farm of a neighbour who had not yet finished reaping. When he had finished, the dummy might be sent on if there was still someone left who had not finished. This dummy had various names in different areas. In southern Jutland, where the custom was most wide-spread, the dummy was called »Fissemand«.

Sometimes the dummy was placed at the farm house, but most often it was planted in the unreaped corn in the field. It was often equipped with an old scythe on its shoulder and a snaps bottle in its pocket, and it almost invariably carried a letter in which it offered its assistance and stipulated its terms. These letters were usually presented jocularly and might be full of teasing allusions. The tone was generally good-natured, but as the sender was anonymous, a few home truths were not uncommon, on occasions, of the kind that no one cared to tell openly.

The »Fissemand« and the other reaper dummies must be included under the heading »work helpers«, i.e. tokens of derision in connection with some particular kind of work, sent to somebody who has fallen behind with his work, has broken some unwritten laws, or in other ways has made himself conspicuous. Reaper dummies are known in several other Western European countries without being common, and there does not seem to be any connection on this point between the different countries. Everything indicates that the Danish harvest helper custom originated in southern Jutland about 1700. From there the custom spread to large parts of Jutland, but it did not manage to spread to the entire country before the mechanization of farming seriously set in and changed conditions radically. The custom went out of use as early as around 1900 in certain places, and during and immediately after World War I it disappeared almost entirely. Only in southern Jutland, where national factors came into play, did the custom survive for some time, and as late as in the 1970's it was possible to come across a few »Fissemand«.